

ОЛЬВІЯ ПОНТІЙСЬКА В ЛАПІДАРНИХ ПАМ'ЯТКАХ АНТИЧНОГО СВІТУ

На базі картографування лапідарних написів зі згадкою Ольвії-Борисфену виявлено географічні особливості застосування подвійної назви цього міста в античному світі. Доведено, що у афінському списку платників форосу за 425-424 рр. до н.е. згадування Ольвії можливо лише з застосуванням назви Борисфен. Рядок із цього документа, який містить початкову літеру «О», неправомірно реконструювати як топонім «Ольвія».

Ключові слова: Ольвія, Борисфен, античний світ, лапідарні пам'ятки.

На базе картографирования лапидарных надписей с упоминанием Ольвии-Борисфена, выявлены географические особенности использования двойного названия этого города в античном мире. Доказано, что в афинском списке плательщиков фороса за 425-424 гг. до н.э. упоминание Ольвии возможно лишь с применением названия Борисфен. Строку из этого документа, которая содержит начальную букву «О», неправомерно реконструировать как название Ольвии.

Ключевые слова: Ольвия, Борисфен, античный мир, лапидарные памятники.

On the basis of lapidary memorials cartographing at the mention of Olbia-Borysphen, the geographical peculiarities of using in the ancient world the double place-names of this town are determined. It is proved that the mention of Olbia in Athenian list of foros payers in 421-424 years BC is only possible at the mention of using the place-name Borysphen. It is illegal to reconstruct the line from this document, that contains the initial letter «O», as the name of Olbia.

Key words: Olbia, Borysphen, ancient world, lapidary memorials.

Античне місто Ольвія Понтійська згадується як у літературних, так і в епіграфічних пам'ятках стародавнього світу. Систематизація літературних пам'яток виконана акад. В. В. Латишевим [26]; зведення В. В. Латишева доповнила й прокоментувала М. В. Скржинська [18, с. 130]. Публікація епіграфічних пам'яток античного світу, у яких згадується Ольвія Понтійська, також бере початок із праці В. В. Латишева [27]; подальше впровадження до наукового обігу нових епіграфічних документів виконувалося Ю. Г. Виноградовим [4], Б. М. Граковим [5], П. О. Каришковським [11; 12], І. С. Свенцицькою [16, с. 93; 17, с. 263] та ін.

Важливою особливістю як літературних, так і епіграфічних пам'яток, пов'язаних із Ольвією Понтійською, виявляється існування проблеми подвійного найменування цього поліса, що із часів В. В. Латишева зумовило появу відповідної наукової дискусії. У літературних і епіграфічних джерелах Ольвія Понтійська іменується як Борисфен або Ольвія, а мешканці Ольвії – борисфеніти або ольвіополіти, відповідно. Не зупиняючись на огляді досліджень, відзначимо, що дискусія про подвійне найменування Ольвії, у цілому була завершена після виходу статті Ю. Г. Виногорова

[2, с. 75] й повторного розгляду цієї теми в його фундаментальному дослідженні [3, с. 25]. Автор, підсумувавши висновки попередніх дослідників, переконливо довів, що Березань із часів її заснування іменувалася її мешканцями Борисфеном (або Борисфенідою), після заснування Ольвії не самі ольвіополіти, а греки-іноземці стали називати ольвійський поліс (місто і його емпорій Березань) Борисфеном (а громадян його – борисфенітами) – ім'ям поселення, добре їм знайомого з ранніх часів. Самі ж громадяни об'єднаного поліса розрізняли два пункти: Ольвію і Борисфен. Ольвійську державу в цілому вони називали Ольвією, а інші греки – Борисфен [2, с. 82]. На нашу думку, однак, вказівка на те, що усі інші греки називали Ольвію Борисфеном, недостатньо точно відображає фактичну ситуацію. Зауважимо, що походження літературних джерел, що у своїй більшості є копіями більш ранніх робіт, або їхньою компіляцією [18, с. 130], не завжди вдається прив'язати до конкретної географічної місцевості. Саме тому закономірності подвійного найменування ольвійського поліса доречно розглянути не на основі, здавалося б, природного в цьому випадку, комплексного дослідження як літературних, так і

епіграфічних пам'яток, але тільки епіграфічні пам'ятки дають переконливі матеріали про їхнє походження з того або іншого регіону античного світу. Звідси формулюється й мета цієї статті: огляд відомих на сьогоднішній день *епіграфічних* документів античного світу, які стосуються Ольвії Понтійської і виявлення *особливостей* подвійного найменування Ольвії в прив'язці до різних регіонів античного світу. Зауважимо, що дослідження наше стосується тільки теми подвійного найменування Ольвії, тому тексти епіграфічних документів даються в необхідному мінімальному обсязі, а інтерпретація їх першовидавцями, як правило, опущена.

Відомо, що топоніми, як і назви грошей, належать до дуже консервативних і можуть залишатися незмінними протягом сторіч [15, с. 15], саме тому хронологічний діапазон цього дослідження охоплює як класичний і елліністичний, так і римський періоди. Безперечно, протягом сторіч можливі й зміни в назвах, що наприклад підтверджується літературним джерелом [18, с. 130], однак, ми не маємо реальних матеріалів для аналізу. Таким чином, наше дослідження виконане в географічному просторі, але не в часі. До того ж, Б. М. Граков [5, с. 235], який опублікував відомі до 1939 р. епіграфічні пам'ятки, у тому числі ті, що стосуються Ольвії, вказував, що він тільки почав цю роботу, й надалі принцип може бути тільки *територіальним*. Виходячи із цього безперечного зауваження, розглянемо ці пам'ятки на базі територіального принципу, також не розділяючи державні й приватні написи.

Насамперед перелічимо лапідарні написи з міст, розташованих у Північному Причорномор'ї: Херсонеса Таврійського і Пантікапею. Матеріали з Херсонеса представлені почесним декретом [27, с. 345] III ст. до н.е. на честь якогось сина Євтія, ольвіополіта «...[ὁ δέϊνα Ε]υθίου [Ο]λβιοπολίτ[α]ς...», написом [27, с. 546] II ст. до н.е. «...[....] Ὀλβιοπ[ολ...]...» і написом [20, с. 109] III-II ст. до н.е. зі згадуванням народу ольвіополітів – «ὁ δῆμος [Ο]λβιοπ[ολ]ιτ[α]ν...». Фрагментований напис із Пантікапея [21, с. 151] кінця I – середини III ст. н.е. – «Ὀλβιο[....]» імовірно, стосується Ольвії, але його значення може бути іншим.

Далі перелічимо епіграфічні пам'ятки з міст, що розташовуються на узбережжі Чорного моря на захід від Ольвії. У написі з Тіри першої половини III ст. до н.е. (але ближче до середини століття), невідомий тірісець увінчується ольвіополітами («Ὀλβιοπολίτας») не лавровим вінком, а кизикеньцями й родосцями – плющовими вінками [12, с. 64]. Творці пам'ятки вважають, що це може свідчити про участь Ольвії в збройному конфлікті між Істрією й Каллатісом, з однієї сторони, й Візантієм і Тірою – з іншої, за контроль над морським портом західнопонтійського міста Томі близько до 260 р. до н.е., у якому Ольвія найпевніше виступила на стороні Візантії. З Каллатіса походять фрагменти вапнякової плити, на якій, за припущенням П. О. Каришківського [8, с. 131], ймовірно читається «ὁ δῆμος ὁ Ὀλβι[ο]πολίτεῶν». Зауважимо,

що на відміну від літературних, кількість епіграфічних пам'яток, поступово збільшується завдяки археологічним розкопкам. Наприклад, цією публікацією до раніше відомих пам'яток додаємо надгробну стелу з Каллатіса, Аристоня, сина Сосіполіоса, ольвіополіта [23, с. 166] II ст. до н.е. : «Ἀρίστων [Σωσι]πόλ[ι]ος Ὀλβ[ι]οπολίτης». Наступне місто – Томі – представляє відомий почесний декрет, на честь Ніла, сина такого-то, тірійця [33, с. 5; 5, с. 310], який датується початком I ст. до н.е., де згадується місто Ольвія – «...Ὀλβίαν πόλιν...». Багатовікові зв'язки двох міст підтверджує також надгробок [33, с. 279] середини II – початку III ст. н.е. якогось Сатіра, поставлений його батьком Понтіком Нікієвим, ольвіополітом, «Ποντικός Νεϊκίου Ὀλβιοπολείτης». Імовірно, ця ж особа згадується в лапідарних пам'ятках [27, с. 82 ; 27, с. 128] Ольвії перших століть н.е.

Стосовно латинського напису з Адамклісі (сучасна Констанца) зі згадуванням Зевса Ольвіополітанського [7, с. 110] у видавців не виникає сумнівів щодо ольвійського походження цього культу.

Зв'язки Ольвії з Візантієм в I ст. н.е. підтверджує почесний декрет Візантія [27, с. 79] на честь Оронта ольвіополіта, Абабова сина, – «Ὀρόντας Ὀλβιοπολείτας Ἀβάβου υἱός».

Знаменитий декрет про гроші [27, с. 24], знайдений у Калхедоні (сучасний Анadolу-Кавак) і виданий близько до 340 р. до н.е., у заголовку згадується Борисфен («εἰς Β]ορυσσθην εἰσπλεῖν...»), а в тексті – Ольвіополіс «... χαλκὸν καὶ τὸ ἀργύριον [τὸ] Ὀλβιοπολιτικόν...». Дослідниками небезпідставно припускається, що текст декрету був прийнятий в Ольвії, в храмі Зевса Урія, де він був виставлений, у нього додали перший рядок. Напис [29, с. 4] зі згадкою демотикона Ольвії на Гіпанісі – «...[Ὀλβιανὸς τῶν πρὸς] Ὑπανν...» – (уточнений переклад Ю. Г. Виноградова [4, с. 144]) другої половини II – першої половини I ст. до н.е., так само, як і декрет про гроші, знайдений біля входу у Понт, у Калхедоні. Подвійне найменування Ольвії характерно й для Клароса, який знаходився південніше, у документі [34, 30:1334], датованим близько 149-150 рр. до н.е.: ольвіополітів і борисфенітів – («Ὀλβιοπολειτῶν τῶν καὶ Βορυσθενειτῶν»).

Почесний декрет Коса [27, с. 77] на честь Посідея (Посідеєва?), ольвіополіта («Ποσιδε[ε]ος [....]ου Ὀλβ[ι]οπ[ολ]ίτας») і почесний декрет Тенедоса [27, с. 78] на честь, імовірно Посідея, сина Посідеєва, ольвіополіта («ὁ δέϊνα Ποσ[ι]δεῦ Ὀλβιοπ[ολ]ίτας...») належать до однієї і тієї ж особистості, ольвіополіта зі знаменитого роду Діонісієв, і датовані нами рубежем III-II ст. до н.е. Синхронні зазначені, виконані на одному камені, почесні декрети Делоса на честь проксенів і евергетів делоського святилища Аполлона Посідея Діонісієва, ольвіополіта («Ποσιδεος Διονυσίου Ὀλβιοπολίτης») [25, с. 813] і Діодора А(г)рота, ольвіополіта – («[Διόδωρος] Ἀρώτου [Ὀλβιοπολίτης]») [25, с. 814]). Унікальне ольвійське ім'я Ἀγρότας тут

перекручене. Напис із Ларісси [25, IX 2 с. 526], підтверджує, що в Греції існувало ім'я Арота – «...Ἀρότης Ἀρότου...». Указані декрети належать до ольвійського роду Діонісієв. Родинні зв'язки перелічених вище проксенів і евергетів вже встановлені [14, с. 186].

На острові Кос знайдений ще один документ. Це епітафія, виконана на біломармуровій плиті й датована III ст. до н.е.: «[Σ]φόλις Μοίραγόρευ Ὀλβιολίτης» (Сополіс, син Мойрагора, ольвіопс) с. 57] про ісополітію Мілета й Ольвії, датований першою половиною двадцятих років IV ст. до н.е.: «τάδε πάτρια Ὀλβιολίταις καὶ Μιλησί[οις]...». Фактична реалізація цих «отчих установлень» у Мілеті, на думку Б. М. Гракова, зафіксована фрагментами написів [5, с. 36; 5, с. 37] про внесення іноземців у число мілетських громадян, зокрема відзначимо фрагмент III ст. до н.е., знайдений недалеко від Лев'ячої бухти [32, с. 113], у якому, ймовірно, є згадка про етнікон ольвіополітів («...[Ὀλβιολ]λίτης...») і фрагмент документа [32, с. 156] II ст. до н.е., що також, ймовірно, згадує етнікон ольвіополітів («...[...Ὀλβιολ]λίτης»). У самій же Ольвії «сліди» декрету про ісополітію, ймовірно, пов'язуються з виконанням епонімної посади жерцями на ім'я Θεοκύδης Παγκράτου і Δυστέφης Ἐστιαίου, які за нашим припущенням [14, с. 209], є вихідцями з Мілета. Але це лише один із можливих варіантів інтерпретації цього документа. Найбільш південний район нашого дослідження знаходиться на острові Родос, на східному некрополі м. Родос знайдений фрагмент прямокутної надгробної стели [28, с. 95] з написом – «Γειδεία, δονька Ἀριστοκρίτου?, борисфенітка» («Ἡδεία Ἀριστοκρίτου? Βορυσθενίτης») (видавці не вказують дату цієї пам'ятки).

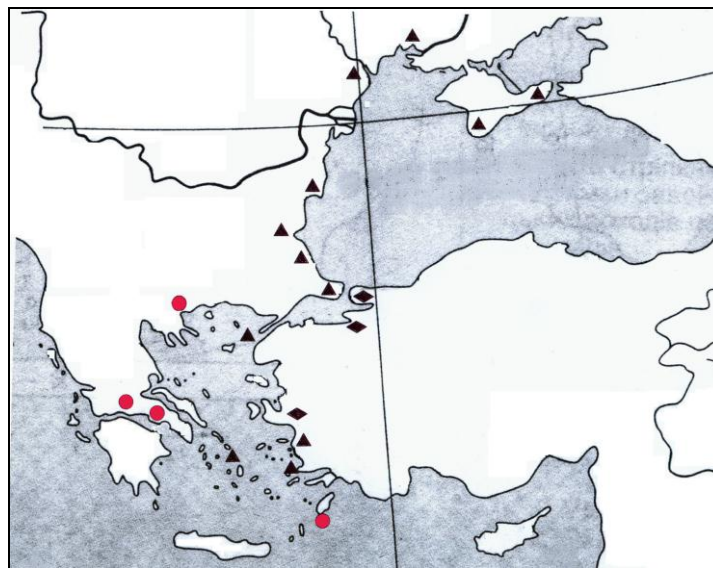
З Дельф походять декрет [24, с. 189] 262-260 рр. до н.е. на честь проксена й евергета дельфійського святилища Аполлона Діонісія Діонісієва, борисфеніта – «Διονυσίωι Διονυσίου Βορυσθενίτη», як

припускається, вигнаного з Ольвії в результаті загострення кланової боротьби [14, с. 213] групою Антестерія з роду Аристократидів дещо раніше 263 р. до н.е.

В Афінах Ольвія Понтійська представлена надгробком (25, Π² 8423) I-II ст. н.е. «Ποφosa, сина Деметрія, борисфеніта» – «Πόθος Δημητρίου Βορυσθενίτης». В ольвійській лапідарній епіграфіці перших століть н.е. згадується аналогічне ім'я, носій якого, можливо, є родичем померлого в Афінах ольвіополіта. Другий афінський документ – фрагмент [30] податного списку (425/424 рр. до н.е.) членів Афінського морського союзу, у якому деякими дослідниками [5, с. 289] реконструюється рядок зі згадуванням Ольвії («Τ Ὀλβιολίτης»), можна лише умовно віднести до документів, пов'язаних із Ольвією Понтійською. Існує солідна бібліографія (див. нижче) pro et contra з питання реконструкції цього рядка, оскільки згадування Ольвії в цьому списку є важливим *прямим* аргументом про входження Ольвії до Афінського морського союзу. Розгляд цього документа буде виконано нижче.

З Амфіполя походить надгробна пам'ятка [34, 39:568] IV ст. до н.е. «Γλeσona(?), борисфеніта» («Γλήσων Βορυσθενίτης»). В Ольвії таке ім'я зустрічається вперше, а патроним покійного ольвіополіта в документі не наводиться. На цій підставі навіть орієнтовно неможливо віднести цю особу до якого-небудь відомого ольвійського роду.

Як видно, перерахування лапідарних пам'яток із грецьких міст, які згадують Ольвію, ілюструє факт подвійного найменування цього поліса в стародавньому світі: Борисфен або Ольвія; у декількох документах зафіксоване використання одночасно двох назв Ольвії Понтійської. Але для того, щоб виявити існування яких-небудь географічних закономірностей у подвійному найменуванні Ольвії, нами виконане звичайне в таких випадках картографування.

Картографування лапідарних написів античного світу, які стосуються Ольвії-Борисфена.

Умовні позначки: ● – назва Борисфен; ▲ – назва Ольвія ◆ – подвійна назва.

Результати картографування (див. малюнок) дозволяють зробити такі висновки.

По-перше, можна стверджувати, що топонім Ольвія характерний, насамперед, для міст, що оточують Ольвію і лежать на Понті; зі сходу – це Пантікапей і Херсонес, із заходу – Тіра, Томі, Каллатіс, Адамклісі, Візантій. Назва Ольвія зберігається біля входу в протоку – у Калхедоні і на острові Кос, також у Мілеті, Тенедосі й на Делосі. По-друге, найбільш віддалені від Ольвії в західному напрямку материкові міста, такі як Афіни, Дельфи, Амфіполь, а також найбільш південні – острів Родос, використовували назву Борисфен. По-третє, біля входу в Понт відмічається одночасно подвійне найменування Ольвії, що пояснюється, на нашу думку, тим, що протокою користувалися всі охочі потрапити до Ольвії, незалежно від того, як звучала її назва в тій або іншій області Греції. Таким чином, на карті виявлене реальне існування *трьох* географічних зон, що дозволяє до деякої міри доповнити згадані вище висновки Ю. Г. Виноградова щодо подвійного найменування Ольвії в античному світі. Відзначимо, що отримані матеріали також не суперечать і нашому уявленню про те, що в близьких до Ольвії районах її назва збігається з тим, як її називали самі мешканці, а в районах, віддалених від Ольвії, вона називалася Борисфеном.

Виявлені закономірності найменування Ольвії Понтійської у різних регіонах античного світу дозволяють повернутися до розгляду фрагментованої стрічки афінського напису [30] з переліком грецьких міст (зокрема, на Евксіне) – платників форосу; у цьому написі деяка група дослідників припускає присутність рядка з іменем Ольвії. Історія вивчення питання про приєднання Ольвії (також інших міст Північного Причорномор'я) до Афінського морського союзу має велику бібліографію, цим питанням займалися В. В. Латишев, І. Б. Брашинський, Б. М. Граков, С. О. Жебельов, П. О. Каришковський, Ю. Г. Виноградов і інші. У вивченні цього питання досить велике значення має трактування афінського списку платників фороса, що згадується вище, як *пряме* свідчення участі Ольвії Понтійської в союзі. Однак, Б. М. Граков вказував на те, що «відновлення ... напису досить сумнівно [5, с. 238]». Сумнів щодо рядка з іменем Ольвії висловили також В. В. Латишев [13] і С. О. Жебельов [6, с. 291].

Отримані матеріали, однак, створюють об'єктивну основу для виконання історичної інтерпретації рядка з передбачуваним згадуванням Ольвії в

цьому документі. Розглянемо, використовуючи праці вищевказаних вчених, хронологію деяких історичних подій: заснування Делоського союзу – 478 р. до н.е., перебазування союзної скарбниці з Делоса до Афін – 454 р. до н.е., Понтійські експедиції Перикла – різними дослідниками визначаються по-різному, але не раніше 450 р. до н.е. і не пізніше 435 р. до н.е., (таким чином, не раніше, чим через 5 років після перенесення скарбниці в Афіни). Припинення існування союзу – 404 р. до н.е. Оскільки напис [30], датується 425-424 рр. до н.е., походить із Афін, при цьому союзна скарбниця на цю дату вже не менш як 30 років перебувала в Афінах, можна чекати в цьому написі найменування Ольвії Понтійської як Борисфен, що, як ми встановили вище, було властиве Афінам (на відміну від Делоса; див. почесні декрети Делоса [25, с. 813; 25, с. 814] на честь ольвіополітів Діодора А(г)рота й Посідея Діонісієва). При цьому слід зазначити, що, виходячи із хронології подій, підчас перебування союзної скарбниці на Делосі, про Ольвію ще взагалі не згадувалося, тому ствердження про спадкування імені Ольвії з Делоса не має підстав.

Отже, розглядаючи питання про приєднання Ольвії до Афінського морського союзу, посилення на афінський напис [30] – перелік платників фороса за 425-424 рр. до н.е. як прямий аргумент до того, що це приєднання дійсно мало місце, з нашої точки зору, не має вагомих підстав. Безумовно, це спостереження стосується тільки історичної інтерпретації цього афінського напису й саме по собі ні в якому випадку не претендує на перегляд гіпотези про те, що Ольвія дійсно була членом Афінського морського союзу [1, с. 23; 9, с. 57; 11, с. 172]. У роботі Е. Я. Туровського стосовно ще одного спірного рядка афінського податкового списку про імовірне існування в складі Афінської Архе Понтійського податкового округу – «[πόλες] ἕκ το Εὐ[χραείνο]», вказано: «...залишається безсумнівним, що слідом за цим рядком присутній перелік міст, розташованих на різних узбережжях Понта...[22, с. 150]», серед яких, *можливо*, була й Ольвія Понтійська, поіменована в цьому списку як Борисфен. Таким чином, за результатами розгляду географічних закономірностей подвійної назви Ольвії-Борисфену встановлено, що афінський список платників форосу за 425-424 рр. до н.е. [30] не може бути реальним *аргументом* у вирішенні проблеми входження Ольвії до складу Афінського морського союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буйских А. В. К вопросу о действии в Ольвии закона Клеарха / А. В. Буйских // Ольвия-200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии. – Николаев, 1994. – С. 23–21;
2. Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии / Ю. Г. Виноградов. // Художественная культура и археология античного мира. – М., 1976. – С. 75–84.
3. Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII-I вв. до н.э. / Ю. Г. Виноградов. – М., 1989.
4. Виноградов Ю. Г. От Риндака до Борисфена / Ю. Г. Виноградов // Археология. – 1994. – № 2. – С. 144–148.

5. Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии / Б. Н. Граков // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 231–315.
6. Жебелев С. А. Что понимать под «Борисфеном» в ЮсРЕ, I², 24/ С. А. Жебелев // Северное Причерноморье. – М.; Л., 1953. – С. 291–299.
7. Златковская Т. Д. Мезия в I-II в. нашей эры / Т. Д. Златковская // М., 1951. – С. 110–114.
8. Карышковский П. О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды / П. О. Карышковский // Вестник древней истории. – 1959. – № 4 – С. 131.
9. Карышковский П. О. Ольвия и Афинский союз / П. О. Карышковский // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – Одеса. – 1960. – С. 57–100.
10. Карышковский П. О. Заметки об Ольвии и Борисфене / П. О. Карышковский // Записки одесского археологического общества. Том II. (35). Одесса. –1967. – С. 75–90.
11. Карышковский П. О. Новые данные о связях Ольвии с Малой Азией во II в. н.э. / П. О. Карышковский // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. – Л., – С. 172–177.
12. Карышковский П. О. Древний город Тира / П. О. Карышковский, И. Б. Клейман. – К., 1985.
13. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии / В. В. Латышев. – СПб, 1887.
14. Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV-I вв. до н.э. / Н. И. Николаев. – Николаев, 2008.
15. Рубан В. В. О хронологическом соотношении литых стрело- и дельфиновидных бронзовых монет на территории Нижнего Побужья / В. В. Рубан // Нумизматика античного Причерноморья. – К., 1982. – С. 15–20.
16. Свенцицкая И. С. Новые эпиграфические памятники Малой Азии и Эгеиды / И. С. Свенцицкая // Вестник древней истории. – 1956. – № 4. – С. 93
17. Свенцицкая И. С. К вопросу об Ольвии и Борисфене / И. С. Свенцицкая // Записки одесского археологического общества. Том II. (35). – Одесса, 1967. – С. 263–266.
18. Скржинська М. В. Ольвія в давньогрецьких і латинських писемних джерелах / М. В. Скржинська // Археологія. – 1994. – № 2. – С. 130–141.
19. Скржинская М. В. Ольвиополиты и боспоряне в Афинах / М. В. Скржинская // Вестник древней истории. – 2002. – № 2. – С. 133.
20. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса / Э. И. Соломоник. – К., 1964.
21. Корпус боспорских надписей. – М., 1965.
22. Туровский Е. Я. К вопросу о внешней политике греческих государств Причерноморья в IV-III вв. до н.э. / Е. Я. Туровский // Античные полисы и местное население Причерноморья. – Севастополь, – 1995. – С. 150–157.
23. Avram A. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae / A. Avram // Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. III. Callatis et territorium. – Bucharest, 2000.
24. Fraceliere R. Notes de chronologie delphique / R. Fraceliere // Bulletin de Correspondance Hellénique. – 1928. – С. 189–190.
25. Inscriptiones Graecae.
26. Latishev B. Skythika et Caucasia e veteris scriptoribus Graecis el Latinis / B. Latishev // Petropoli. – 1900–1906. – Vol. 1–2.
27. Latishev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae / B. Latishev // Petropolis / – 1885–1916.
28. Maiuri, Amedeo. Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos / Maiuri, Amedeo // Firenze, 1921.
29. Merkelbach, Reinhold, Friedrich Karl Dörner and Sencer Şahin. Die Inschriften von Kalchedon./ Merkelbach, Reinhold, Friedrich Karl Dörner and Sencer Şahin // Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien. – Bonn, 1980.
30. Meritt B. D., The Athenian Tribute Lists / B. D. Meritt, H. T. Wade-Geri, M. F. Gregory // Cambridge–Princeton/ – 1939–1953. – Vol. I-IV.
31. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ Δ. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΚΩ/ Δ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ //ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΟΡΟΙ. – ΑΘΗΝΑ, 2008.
32. McCabe, Donald F. Miletos Inscriptions / McCabe, F. Donald // Texts and List. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study. – Princeton, 1984; 1991.
33. Stoian I. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae / I. Stoian // Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. II. Tomis et territorium. – Bucharest, 1987.
34. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Supplementum Epigraphicum Graecum / Pleket Henry W. and Stroud Ronald S. // Vols. 26–41, eds. – Amsterdam, 1979-1994.

Рецензенти: **Шкляж Й. М.**, д.і.н., проф.;
Гребенніков Ю. С., к.і.н., доц.

© Ніколаєв М. І., 2012

Дата надходження статті до редколегії 27.11.2012 р.

НИКОЛАЄВ Микола Ілліч, краєзнавець, член Російської асоціації антикознавців, лауреат премії ім. М. Аркаса («Історія, археологія»), кандидат технічних наук, член-кор. Інженерної академії України.